

ENSKILDA HÖGSKOLAN STOCKHOLM
Teologiska programmet
Praktisk teologi med beteendevetenskap

EXAMENSARBETE
Magisteruppsats
HT 2021

Kyrkomusiker och resonans

En kvalitativ studie av svenskkyrklig begravning

Författare: Ulrika Schlasberg

Handledare: Karin Rubenson
Enskilda högskolan Stockholm

Tack

Sällan har jag fått ta emot så mycket hjälp som under uppsatsskrivandet.

Jag tackar Gud för alla tålmodiga och goda - handledare, lärare och medstudenter på

Enskilda högskolan Stockholm, informanter och vänner. Utan er, inte ett ord.

Tack för böner och hållna tummar. Och för John som bär, tror och hoppas allt.

Abstract

Engelsk titel

Church Musicians and Resonance: A Qualitative Study of Funeral Services in the Church of Sweden

Nyckelord

kyrkomusiker; begravning; Hartmut Rosa; social acceleration; identitet; resonans

Innehållsförteckning

1. Inledning	5
1.1 Syfte	6
1.2 Forskningsfrågor	6
1.3 Avgränsning	6
1.4 Tidigare forskning	7
1.5 Material	8
1.6 Uppsatsens disposition	9
2. Teori och begrepp	10
2.1 Teoretiska utgångspunkter	10
2.2 Analysbegrepp	14
3. Metod	15
4. Bakgrund	15
4.1 Om social acceleration	10
5. Resultat och analys	17
4.1 Resultat och analys	17
4.2 Slutsatser	30
6. Diskussion	31
6.1 Teoretisk reflektion	31
6.2 Metodisk reflektion	32
6.3 Empirisk reflektion	33
6.4 Avslutande reflektion	33
6.5 Sammanfattning	34
Referenser	36
Litteratur	36
Bilaga 1	38

1. Inledning

Döden är en angelägenhet för varje människa. En helig händelse, skriver dåvarande ärkebiskop Anders Wejryd i förordet till *Begravningen- ett brev från Svenska kyrkans biskopar* från 2006.

Jag som skriver detta, är prästkandidat för Stockholms stift med yrkeserfarenhet från begravningsbyrå. För mig är begravningen ”något av det viktigaste vi gör” för att låna orden från en kyrkomusiker som intervjuats för undersökningen. Som begravningsbyrå-representant har jag fått förtroendet att vara med om många begravningar, och som blivande präst får jag se fram emot att få vara med om ännu många fler, men då utifrån en annan roll, och ett annat perspektiv.

På vägen mellan representantens och prästens roll erbjuder uppsatsskrivandet en möjlighet att utforska kyrkomusikerns perspektiv på begravningen i Svenska kyrkan. Att få lyssna till en röst från orgelläktaren, förvisso hörd, men inte ofta lyssnad till i begravnings-sammanhang.

”Så då var det just det där med *Morgenstemning*, det finaste jag varit med om, på en begravning. Man spelar stycket, liksom en ny dag, en ny morgon, och så kommer solen, bryter igenom, dimman och molnen utanför. Rakt ner på kistan! Då känner jag att jag har lyckats, (låter glad) måste jag säga... Ja, och det är den här kyrkan så himla fin på det sättet. Just med de klara fönstren, de stora fönstrena i koret... Sen, på sommaren, den gröna färgen i kyrkan och altaret. Och så fortsätter det utanför, i de gröna trädkronorna, som liksom, liksom en bild av det oändliga koret. Altarringen som fortsätter utanför där, bland träden” Informant 1.

I citatet ovan berättar en kyrkomusiker som intervjuats om ett tillfälle när solen bryter fram under avslutningsmusiken. För mig är det en bild som kan sammanfatta något av det som kommer fram i undersökningen. Hur kyrkomusiker, med yrkesskicklighet och finstämd känsla för resonans och kan öppna upp en specifik erfarenhetsvärld och gestaltar kyrkans hopp. Hur världen sjunger, ger genklang och låter ana en sorts transcendens (Rosa 2019:188).

1.1 Syfte

Syftet med undersökningen är att genom djupintervjuer och deltagande observationer studera vilka erfarenheter, föreställningar och praktiker som församlingsanställda kyrkomusiker ger uttryck för i relation till begravning.

Vidare hur dessa uttryck kan tolkas i dialog med den tyske sociologen Hartmut Rosas teori om resonans i det senmoderna samhället, för att bidra till förståelse av den samtida svenskkyrkliga begravningen.

1.2 Forskningsfrågor

För att besvara syftet kommer följande forskningsfrågor att ligga till grund;

1. Hur beskriver kyrkomusiker sin egen roll i relation till begravning?
2. Vika frågor lyfter kyrkomusiker som angelägna i relation till begravningen utifrån sin egen erfarenhet och i relation till tankar om kvalitet?
3. Hur kan de erfarenheter, föreställningar och praktiker som kyrkomusiker ger uttryck för i relation till begravning tolkas i dialog med Hartmut Rosas teori om resonans som relation till världen?

1.3 Avgränsning

Undersökningen avgränsar sig tidsmässigt till att studera den samtida begravningen och innehållsmässigt till att studera församlingsanställda kyrkomusikers perspektiv på den svenskkyrkliga begravningen.

Att mina informanter är verksamma i församling är en förutsättning för att kunna komplettera intervjuerna med deltagande observationer vid gudstjänster. En geografiskt avgränsning är satt till Stockholms stift. Av praktiska skäl har jag valt att intervjua kyrkomusiker i Stockholms stift, det är i Stockholm jag bor och har lättast att röra mig, i synnerhet i en tid av föränderliga rekommendationer och restriktioner med anledning av coronapandemin.

1.4 Tidigare forskning

Hösten 2021 kom forskningsrapporten *En "riktig" begravning: Förändringar i begravningsseden inom Svenska kyrkan 2010-2020* skriven av forskare vid kyrkokansliet i Uppsala, Andreas Sandberg, Lena Sjöberg och Kristina Helgesson Kjellin. Syftet med rapporten är att beskriva och analysera förändringar i den svenskkyrkliga begravningsseden, med fokus på det senaste decenniet och den accelererande utvecklingen under coronapandemin. Det är en omfattande rapport som bygger på både statistik och intervjuer med medarbetare i sex församlingar i olika delar av landet och med representanter för begravningsbyråer i de sex församlingarna.

Forskarna har bland annat undersökt på vilket sätt församlingar och begravningsbyråer kommunicerar valmöjligheter för de anhöriga i den svenskkyrkliga begravningsgudstjänsten respektive borgerlig begravningsceremoni och finner att både församlingar och begravningsbyråer tenderar att beskriva den svenskkyrkliga begravningsgudstjänsten i termer som ordning och form. Medan borgerlig begravningsceremoni beskrivs med termer som valfri och personlig. Att den svenskkyrkliga begravningsgudstjänsten skulle vara så "rigid" som den beskrivs i jämförelse med borgerlig ceremoni och i förhållande till anhörigas önskemål motsägs av studiens eget intervjumaterial där det framgår att församlingsmedarbetare strävar efter att vara lyhörda för anhörigas önskemål vad gäller individuella musikval och önskemål som att ha ett fotografi av den avlidna i invid kistan eller urnan i begravningsgudstjänsten.

Sammanfattningsvis finner forskarna att valfrihet och en personlig utformning av begravningsgudstjänsten är viktigt för många människor idag, att själva få möjlighet att agera och påverka begravningen. Men att det *samtidigt* finns en hög värdering av det som uppfattas som det traditionella vilket forskarna tolkar i termer av stabilitet och trygghet "så här har vi gjort i generationer" (s.70-71).

En "riktig" begravning är en omfattande studie på flera plan, Svenska kyrkan och begravningsbyråer studeras i församlingar från norr till söder i landet med ett flertal metoder och studien omfattar tidsperioden av det senaste decenniet. Min studie intresserar sig för samma fenomen, den samtida svenskkyrkliga begravningen i förändring, men jag undersöker fenomenet i ett långt snävare perspektiv.

2020 kom studien *Music as Consolation-The Importance of Music at Farewells and Mourning* skriven av Eva Bojner Horwitz, professor i musik och hälsa vid Kungliga musikhögskolan, David Thyren, doktor i musikvetenskap vid Kungliga musikhögskolan och

Marianne Viper, organist. De har studerat musikens terapeutiska funktion vid begravning och nära anhörigas relation till och erfarenhet av musikens roll för sorgprocessen.

Bojner Horwitz, Thyren och Viper har intervjuat tolv personer som förlorat en nära anhörig och som deltog i sorggrupper i Svenska kyrkan. De finner att musikens roll vid rituella avsked är viktigt för en sorgprocess på många sätt, terapeutiskt, känslomässigt och symboliskt. De informanter som haft möjlighet att samtala om och välja musik till begravningen tillsammans med en anhörig före begravningen beskrev det som hoppgivande och trösterikt både före, under och efter förlusten av den nära anhöriga. De intervjuades berättelser visar på att självvald musik som associeras till gemensamma minnen kan ge en känsla av igenkänning. Vidare att musiken kunde väcka minnen som frambringar en känsla av tillhörighet (Bojner Horwitz et.al. 2020:14, 17). Ett annat fynd är att det tycks vara viktigt för de anhörigas sorgprocess att musiken som framförs vid "avskedsceremonin" framförs som levande musik, samt att instrumental musik eventuellt kan ha en större potential att föra människor samman än annan musik (Bojner Horwitz et.al. 2020:19).

Music as Consolation studerar fenomenet begravning liksom min undersökning och båda använder intervjuer som metod för materialinsamling. Men i *Music as Consolation* intresserar sig forskarna för tankar om kristeori och sorg som process. "Even children experience strong feelings of sadness and depression when a close relative dies" (Bojner Horwitz et.al. 2020:18).

Frågor om individualisering och valfrihet framträder i de båda undersökningarna *En "riktig" begravning* och *Music as Consolation* så även i min undersökning, men ur ett annat perspektiv. Översikten visar att det finns en lucka i forskningen som min undersökning kan bidra till att fylla genom att se, eller lyssna till den samtida svenskkyrkliga begravningen ur kyrkomusikers perspektiv med hjälp av Hartmut Rosas teori om resonans som relation till världen.

1.5 Material

Studien hämtar sitt material från semistrukturerade intervjuer med kyrkomusiker verksamma i församlingar i Stockholms stift. Intervjuerna spelas in och transkriberas. De transkriberade intervjuerna i sin tur kodas för att utgöra underlag för tematisk analys (Braun och Clarke 2013: 174). De transkriberade intervjuerna som är studiens huvudsakliga analysmaterial baseras på sammanlagt drygt fyra timmar inspelat material.

Undersökningen intresserar sig för vilka erfarenheter, föreställningar och praktiker som församlingsanställda kyrkomusiker ger uttryck för i förhållande till begravning. Rent praktiskt grundar sig valet av informanter utifrån tillgänglighet. Informanterna är alla verksamma i församlingar i Stockholms stift vilket givit mig möjlighet att genomföra deltagande observationer (Patel och Davidsson 2011:59). Ursprungligen var tanken att göra deltagande observationer vid begravningsgudstjänster, men det lät sig inte göras rent praktiskt inom en lämplig tidsram, därför blev det två observationer vid begravning, en vid konsert i kyrkorum och en vid högmässa i vilka mina informanter medverkade.

Förutom det rent praktiska tillgänglighetskriteriet har en av mina utgångspunkter från första början varit en önskan att intervjua kyrkomusiker som på något sätt uttrycker intresse för ämnet. Jag fick kännedom om och blev rekommenderad att höra av mig till de kyrkomusiker som jag har intervjuat genom informella kontakter.

Jag har genomfört intervjuer med en kantor och två organister verksamma i tre olika församlingar med sinsemellan olika förutsättningar vad gäller kyrkorum och omgivande social kontext. Geografisk med en viss spridning inom Stockholms stift. Intervjuerna ägde rum på platser som informanterna valde, i ett avskilt kapell i en kyrkobyggnad, i en angränsande församlingsal och i ett fall, i en bostad där vi kunde tala ostört (Braun och Clarke 2013:91). Vidare har jag haft möjlighet att göra deltagande observationer vid två begravningsgudstjänster, en konsert och en högmässogudstjänst när de intervjuade kyrkomusikerna medverkade.

Både i samband med intervjuerna och de deltagande observationerna har jag gjort fältanteckningar. Fältanteckningar från deltagande observationerna och från intervjutillfällen har använts som jämförelse, eller kontrollmaterial för att se om de tema som framträdde i intervjuerna stämde överens med, nyanserades av eller motsades av fältanteckningarna. Fotografier och övrigt insamlat material har jag använt som stöd för minnet.

1.6 Uppsatsens disposition

I uppsatsens inledande del redovisas uppsatsens syfte, frågeställning och avgränsning. I första kapitlet finns ett kort avsnitt med tidigare forskning som berör den svenskkyrkliga begravningen samt en presentation av studiens undersökningsmaterial. I kapitel två redogör jag för uppsatsens teoretiska utgångspunkter och några begreppsdefinitioner hämtade från sociologen Hartmut Rosa. I kapitel tre redovisas uppsatsens metod och ansats. Kapitel fyra

omfattar resultat och analys och slutsatser. Avslutningsvis omfattar kapitel sex diskussion och sammanfattning, följt av referenser och bilaga.

2. Teori och begrepp

2.1 Teoretiska utgångspunkter

Vetenskapsteoretiskt utgår studien ifrån en hermeneutisk grundtanke om sökandet efter förståelse. Här en förståelse av hur begravningen tolkas av kyrkomusiker utifrån deras berättelser, erfarenheter och agerande. Jan Hartman skriver i *Vetenskapligt tänkande från kunskapsteori till metodteori* om de tre begreppen livsvärld, förståelse och tolkning, att livsvärld är den mening som individer knyter till sig själva och sin situation. Vidare skriver Hartman om tolkning som processen och förståelse som resultatet av denna process, i uppsatsen använder jag begreppen enligt Hartmans förslag. (Hartman 2004: 186).

För analysen vänder jag mig till den tyske sociologen Hartmut Rosa, professor i sociologi vid Friedrich-Shiller-universitetet i Jena Tyskland. Rosa har utifrån fenomenologisk tradition formulerat de teorier om *identitet, alienation och resonans* i det senmoderna samhället som är undersökningens teoretiska utgångspunkter.

För en kontextuell bakgrund till teorierna jag använder är det meningsfullt att ha med en förståelse av Rosas tankar om den accelererande moderniteten i vilken alienation och resonans erfars och individualisering är ett framträdande drag.

2.1.1 Om social acceleration

Hartmut Rosa framför sin teori om *moderniteten som en utveckling av acceleration*. Rosa visar på tre interna drivkrafter, eller accelerationsformer. För det första den *tekniska* accelerationen. Människan har i moderniteten kunnat förflytta sig i allt snabbare takt, hon kommunicerar och producera allt snabbare med hjälp av den tekniska accelererande utvecklingen.

Den accelererande *sociala* förändringstakten beskriver Rosa med ett begrepp från den tyske filosofen Hermann Lübbe som en "samtidskrämpning". Bara inom en tidsrymd där erfarenhetsrum och förväntningshorisont sammanfaller, det vill säga, inom en tidsrymd i vilken mina erfarenheter och mitt förflutna kan ge mig lärdomar som kan vara värdefulla i framtiden,

den tiden, samtiden tenderar att krympa. Sociala bruk, konstellationer och strukturer blir allt mer rörliga.

Slutligen *livstempots* acceleration som är det paradoxala fenomenet som uppstår trots de tidsbesparingar som den tekniska accelerationen leder till. *Objektivt* sett betyder livstempots acceleration att vi gör saker fortare, eller samtidigt, till exempel tugga mat fortare samtidigt som vi gör någonting annat, vi sover kortare tid eller ber snabbare, och pauserna mellan aktiviteterna blir kortare. Vidare leder livstempots acceleration till den *subjektiva* upplevelsen av tidspress när tempot accelerar. Dessa tre drivkrafter eller former av acceleration förstärker ömsesidigt varandra i en självpådrivande ”autodynamisk återkopplingscirkel” (Rosa 2013:11-12, 31-32).

Vidare beskriver Rosa tre ”externa motorer” som ytterligare driver på accelerationen. Med externa menas att de till skillnad från de tre interna drivkrafterna är kulturspecifika ”västerländska” fenomen, den ekonomiska motorn ”tid är pengar”, den strukturella motorn ”funktionell differentiering” och den kulturella motorn ”accelerationens löfte som ett evighetssurrogat” (Rosa 2013:39-40, 58).

2.1.2 Alienation och resonans

Hartmut Rosas teori om det senmoderna västerländska subjektets förhållandet till världen kan sammanfattas som en relation i alienation, eller resonans. Nedan följer en översikt av Rosas tankar om alienation och resonans som relationella tillstånd, med andra ord, hur människor möter och erfar världen i den accelererande senmoderniteten. Här i ett urval i relation till uppsatsens frågeställningar.

Alienation

Enligt Rosa betecknar alienation ett tillstånd som står emot grundläggande behov i den mänskliga naturen. Tidigare sociologer har tänkt i liknande banor. Karl Marx beskrev det som alienation istället för anförvandling, Theodor Adorno som förtingligande istället för levandegörande och Max Weber avförtrollning istället för besjälande (Rosa 218: 41).

Men om alienation skall fungera som en analytiskt distinkt kritisk kategori krävs det en idé om dess motsvarighet, om *vad som fattas* det alienerade subjektet och Rosa menar att tidigare alienationsteorier inte tillräckligt preciserar vad som kännetecknar ett tillstånd av icke-alienation.

”Whether *human nature* or *identity, authenticity* or *autonomy, recognition, meaning, or correspondence between habitus and field*: none constitute a suitable or sufficient definition of the antithesis, the “other” of alienation” (Rosa 218:178).

Rosa definierar alienation som ett relationellt tillstånd. Alienation som en specifik form av relation till världen i vilket subjekt och värld konfronterar varandra med likgiltighet eller fiendtlighet. Ett tillstånd i vilket världen inte kan bli adaptivt transformerad, och subjektet uppfattar världen som kall, rigid och otillgänglig (Rosa 218:184).

Följaktligen måste alienationens ”andra” också det vara ett relationellt tillstånd, en relation mellan subjekt och värld som kännetecknas av anrop och gensvar (Rosa 218:178).

Autonomi och alienation

Rosa skriver att autonomi i meningen självbestämmande, framförts som alienationens antites i den teoretiska debatten utifrån tanken att alienation förknippas med erfarenheter av maktlöshet och kontrollförlust.

Följaktligen är tanken att ett subjekt inte är alienerat när det känner att det är i kontroll, eller åtminstone har inflytande över sammanhang som definierar det som subjekt. Autonomi som alienationens antites missar dock alienationens *relationella* karaktär. Rosa ger några exempel på hur vi många gånger känner oss mest som oss själva när vi inte har kontroll över liv och omständigheter. När vi blir förälskade, överväldigade av ett musikstycke eller uppfyllda av en naturupplevelse. Eller människor som beskriver barn som en stor glädje, då är det sannolikt inte för att livet med barn ger kontroll, eller rörelsefrihet, i regel tvärtom.

Likväl framhåller Rosa att förtryck och förtigande hämmar subjekt från att tala med egen röst, och bli hörda. När människor hindras från att leva i överensstämmelse med sin sexuella läggning, sin tro, sina estetiska preferenser eller saknar resurser att utforska resonanta sammanhang. Autonomi kan alltså vara en nödvändig förutsättning för resonans, men är inte i sig själv antitesen till alienation. (Rosa 2013:176, 183).

Resonans

När Rosa beskriver resonans som en socialvetenskaplig kategori tar han det fysiska fenomenet resonans som utgångspunkt. Rosa illustrerar med vad som tycks vara ett klassiskt exempel från grundskolans NO lektioner- placera två stämgaflar intill varandra, slå på den första stämgafln så att den börjar vibrera så kommer vibrationerna att sätta även den andra stämgafln i svängning så att den i sin tur börjar vibrera och därmed ljuda, med sin egen frekvens som en genklang, ett svar.

Vidare ger Rosa exemplet av två metronomer som initialt går i otakt. Placerade intill varandra på ett icke- stumt underlag (exempelvis en bordssyta av trä), kommer de båda metronomerna efter en stund att synkronisera sina svängningar, vad Rosa kallar synkron resonans eller responsiv resonans. I båda exemplen är förutsättningen för att det skall fungera är ett villigt medium som så att säga tillåter, men inte tvingar fram resonans. I fallet med stämgaflarna är det luften mellan kropparna som förmedlar vibrationerna, i fallet med metronomerna kan en bordssyta vara det medium som är förutsättningen för resonans.

Det fysiska begreppet resonans översätter Rosa till att gälla för psykosociala relationer genom att definiera resonans som ett relationellt begrepp. Resonans som ett relationellt begrepp beskriver alltså en relation mellan två eller fler kroppar vad gäller mänskliga relationer, ett sätt att vara i världen, ett särskilt sätt på vilket subjekt och värld relaterar till varandra genom att svara an på varandra, var och en med sin egen frekvens, sin egen röst (Rosa 2013:165-167).

Rosa definierar alltså resonans som alienationens ”andra” och alienation som ett tillstånd som står emot grundläggande behov i den mänskliga naturen.

” I define alienation as a state contrary to basic need of human nature, only said nature need not be construed here in substantialist terms. Resonance as the “other” of alienation is a relational need that is open in terms of content; it does not stipulate what forms of work, love, faith, or coexistens are “correct”, nor whether or not art, nature, or religion is necessary to lead a successful life” (Rosa 2019:182).

Han menar vidare att vad den mänskliga naturen *är* behöver ingen substansialistisk definition. Resonans som alienationens ”andra” är ett relationellt behov som är innehållsligt öppet. Det finns ingen föreskriven form av arbete, kärlek, tro eller samexistens som är ”korrekt”. Resonans som alienationens ”andra” fastställer inte att, eller om, konst, natur eller religion är nödvändigt för att leva ett lyckligt liv (Rosa 2019:182).

Sammanfattningsvis, Rosa definierar resonans som en sorts *relation till världen* formad genom beröring och känsla, i vilken värld och subjekt blir *ömsesidigt transformerade* genom relationen. Resonans är inte ett eko, för ett eko saknar egen röst. Vad som genljuder i ett eko kan därför aldrig vara ett gensvar utan är alltid enbart sig själv, en *svarande* relation förutsätter att både subjekt och värld talar med egen röst. Resonans inbegriper en aspekt av grundläggande otillgänglighet, den är till sin natur *oförfogbar* och kan inte förutsägas eller tvingas (Rosa 2019:184).

2.2 Analysbegrepp

Följande är ett analyschema över återkommande och bärande begrepp, hur de översätts och används i uppsatsen:

- *Adaptiv transformation* - Adaptiv- en förvandling av någonting som gensvar på någonting annat. Utifrån Rosa förstås adaptiv transformation här som att subjektets relation till världen är flytande, instabil, möjligheten av subjekt och värld att förnyas, förvandlas och med det även ett genuint möte med det som är främmande. Bara en adaptivt transformerad värld kan motsäga oss på ett meningsfullt sätt.
- *Identitet* - Uppsatsen utgår ifrån Rosas definition av identitet som ”det delvis genomtänkta, delvis i handling, i preferenser och distinktioner levda -svaret på frågan vem man är”.
- *Själv/subjekt* - Subjekt och värld relaterar genom anrop och svar, men det betyder inte att det måste vara fråga om ett enskilt subjekt, själv eller individ på den andra sidan av relationen. “The attuning voice of an Other can be heard and answered by a dyad, triad, group och collective” (Rosa 2019: 393).
- *Självtematisering* – Rosa menar att när subjektet i senmoderniteten inte definierar sin identitet utifrån yttre parametrar som yrke, familj eller religiös tillhörighet vänder hon i sitt identitetssökande blicken inåt sig själv med frågor om de egna förmågorna, behoven och skyldigheterna. På så sätt kommer det sig att det senmoderna subjektet ständigt

tvingas till att göra sig själv till tema. Vad Rosa kallar självtematiseringstvång (Rosa 2013:78).

- *Värld* - Uppsatsen utgår ifrån Rosas definition av "värld". Andra människor, artefakter och naturliga objekt, den egna kroppen de egna känslorna och vad vi uppfattar som "helheter" som historia, Gud, livet, universum och naturen.

3. Metod

Vad gäller förhållandet mellan teori och empiri så utgår undersökningen ifrån materialet i form av transkriberade intervjuer, informaternas utsagor är den grundval som undersökningen bygger på. På så vis skulle det kanske kunna beskrivas som en induktiv studie. Men, medvetenhet om att jag som skriver bär med mig erfarenheter och teorier från första mötet med mitt forskningsfält gör att det i praktiken inte blir en "rent" induktiv ansats. Kanske beskrivs studiens ansats bäst som abduktiv, teori och empiri i dialogisk växelverkan (Patel och Davidsson 2011:23-25).

När jag i min undersökning vänder blick och öra mot kyrkomusikerna så tolkar jag vad de berättar och gör utifrån min egen förförståelse. Och jag står så att säga djupt i forskningsfältets mylla, som prästkandidat med yrkeserfarenhet från begravningsbyrå så kommer min förförståelse oundvikligen att påverka både process och resultatet av undersökningen. Mina erfarenheter ger mig å ena sidan en "genväg" till forskningsfältet vilket å andra sidan kan medföra att jag blir "hemmablind" eller hastar förbi och missar sådant som är viktigt.

Vid transkriberingen av intervjumaterialet kunde jag höra hur min egen röst blev helt tyst när informanterna framförde kritik mot begravningsbyrå- representanter. Inget bekräftande hummande för att visa att jag hört, inga följdfrågor. Det var uppenbarligen en ömtå, trots att kritiken framfördes nyanserat och trots att jag uppfattar den som befogad utifrån min egen yrkeserfarenhet som representant för begravningsbyrå. Jag tror inte att just detta har påverkat studiens resultat på ett ogynnsamt sätt, men det är ett nästan övertydligt exempel på vikten av att reflektera över den egna rollen och förförståelsen i förhållande till materialet och processen.

I uppsatsen tillämpar jag kvalitativ metod för kunskapsinhämtning. I *Successful Qualitative Research: A Practical Guide for Beginners* beskriver Virginia Braun och Victoria

Clarke hur kvalitativa undersökningar kan delas in i empiriska, eller kritiska undersökningar. Detta är en *empirisk* undersökning som syftar till att söka vilken mening, vilka perspektiv, erfarenheter och praktiker som kyrkomusiker ger uttryck för i relation till begravning (Braun och Clarke 2013: 21).

Insamling av data sker primärt genom semistrukturerade intervjuer, på plats och ansikte mot ansikte samt genom deltagande observationer i kyrkorum i samband med gudstjänst och i ett fall en konsert, vid vilka informanterna är delaktiga. Jag använde samma intervjuguide vid samtliga intervjuer, men då informanterna spontant kom in på vissa frågor och utvecklade olika frågor i olika grad antog materialet en bredd vidare än jag förväntat, och riktningar jag inte förutsett. Vidare, i samband med deltagande observationerna i informanternas församlingar samlar jag in material genom fotografering och tryckt material som foldrar och agendor, förutom fältanteckningar.

I kvalitativ forskning används inte begreppet reliabilitet för tillförlitlighet på samma sätt som i kvantitativ forskning. Runa Patel och Bo Davidson skriver att begreppen reliabilitet och validitet i kvalitativ forskning är så sammanflätade att validitetsbegreppet istället får en vidare innebörd. Min ambition genom studien är att påminna mig om och för mig själv försöka medvetengöra min förförståelse av forskningsfältet. Vad gäller insamlandet av material och analys så är tanken att de olika materialkategorierna kan belysa varandra. Jag använder de transkriberade intervjuerna som primärt analysmaterial. De transkriberade intervjuerna blir sedan lästa gång på gång för att finna vilka ord och företeelser som så att säga står ut ur materialet genom en tematisk analys. Först därefter har jag gått till mina fältanteckningar för att kontrollera om de kan förstärka, motsäga eller nyansera de tema som framträder (Patel och Davidson 2011:106 -107).

I intervjuerna är det tre särpräglade röster som kommer till tals, de beskriver med olika ord, de talar ur olika sammanhang och utifrån skilda erfarenheter och förutsättningar. I analysen är de lyssnade till som stämmor i en kör, inte i avsikt att söka harmoniera de olika stämmorna eller söka ”synkron resonans” för att använda Rosas begrepp. När jag har valt att skriva ut citat från intervjuerna i kapitlen nedan har jag i enstaka fall lagt till skiljetecken och vid ett enstaka tillfälle tagit bort ljudande som ”eeeehh..” där jag bedömt att det inte förvanskar innebörden, för att göra texten mer lättläst. Jag har även gjort sammandrag på vissa ställen markerade med tre punkter som uteslutningstecken.

När jag har genomfört deltagande observationer har det varit vid gudstjänster och vid ett tillfälle en konsert då det varit liten risk att enskilda personer kunnat identifieras. Därför

har jag inte inhämtat samtycke på förhand från någon annan än informanten (Kaiser och Öhlander 2011:83).

I studien är kyrkomusiker och församlingar avidentifierade. För enkelhetens skull har kyrkomusikerna blivit tilldelade siffror ett till tre utifrån ordningen intervjuerna genomfördes, och församlingarna har fått motsvarande bokstav, det vill säga Informant 1 i församling A, Informant 2 i församling B och informant 3 i församling C. Andra namn, på personer eller kyrkor har blivit utbytta till X. I de fall mitt eget namn förekommer som intervjuare står det "Ulrika" (Vetenskapsrådet 2017:40).

4. Resultat och analys

4.1 Resultat och analys

I teorikapitlet ovan gavs en bakgrund till *alienation* och resonans enligt Hartmut Rosa. Han definierar *alienation* som ett relationellt begrepp vilket beskriver ett tillstånd som står emot grundläggande behov i den mänskliga naturen. En särskild form av relation till världen i vilket subjekt och värld konfronterar varandra med likgiltighet eller fientlighet.

Det fysiska begreppet resonans översätter Rosa till att gälla för psykosociala relationer genom att definiera även *resonans* som ett relationellt begrepp, och som *alienationens* antites. Resonans så förstått beskriver en relation mellan två eller fler kroppar vad gäller mänskliga relationer, ett särskilt sätt på vilket subjekt och värld relaterar till varandra genom att svara an på varandra, var och en med sin egen frekvens, sin egen röst (Rosa 2013:165-167).

I de transkriberade intervjuerna framträdde teman som jag kommer att redogöra för efterhand i kapitlet. Resultat och analys går i och genom varandra i undersökningen och kommer därför att presenteras i en sorts dialog i vilken Rosas teorier redogörs för närmare utifrån analysmaterialet. Ett första tema som framträder både i mitt eget material och i den tidigare forskning som jag introducerat i kapitel 1.4, är tankar om individualisering och väljande i relation till begravning, i synnerhet vad gäller musikval. Här har jag god hjälp av Hartmut Rosa som bidrar till en bakgrund och förståelse av individualisering som autonomisering och en väljandets typ av identitetskapande i senmoderniteten för att belysa temat i materialet. Därefter introducerar jag min förståelse av Rosas tankar om hur subjekt kan ingå i

resonansrelation till världen i förhållande till begravningen utifrån mitt material och Rosas tankar om musikens unika potential att öppna upp en specifik erfarenhetsvärld otillgänglig för andra språk (Rosa 2019: 94).

Individualisering och önskadets problematik

”Och det har ju också att göra med synen på begravningen, den individualistiska synen att det är den avlidnes, porträtt, som skall målas upp...” Informant 1.

Tankar om individualisering är ett framträdande tema i undersökningens analysmaterial, samtliga informanter gör kopplingar mellan musikval och individualisering på olika sätt. Två av informanterna beskriver att de ofta ställs inför färdigformulerade önskemål vad gäller musik vid begravningsgudstjänsten. Inte sällan har sorgehuset träffat musikvalen tillsammans med begravningsbyrån, ibland före det att sorgesamtal med prästen har ägt rum. Min tredje informant uttrycker inte i samma utsträckning att musikvalen är fastställda på förhand utan tar snarare upp de gånger då val av musik inte passar in i sammanhanget av begravning, i kyrkorummet och i det liturgiska flödet. Jag uppfattar att tankar om individualisering bildar en genomgående resonansbotten i materialet. Så inledningsvis tar jag hjälp av Hartmut Rosa för en bakgrund och förståelse av den individualisering som framträder.

Hartmut Rosa hämtar en distinktion mellan olika aspekter av individualisering från den tyske filosofen Axel Honneth som kan vara till hjälp för att förstå individualisering som tema i undersökningen. *Individualisering* i egentlig mening, att en persons livssituation inte (längre) är bestämd av miljöspecifika mönster, *privatisering* som kan, men inte måste, vara en följd av individualisering, att personen är inte längre bestämd av identitetsskapande gemenskaper, och *autonomisering*, att personer;

”...kan använda den oöverblickbara mängden valmöjligheter och kontingenta spelrum på ett sådant sätt att de blir i stånd till ett större, mer självmedvetet, mer reflekterat och med hänseende till levnadshistoria och identitet mer ”förnuftigt” självbestämmande” (Rosa 2013:67).

Det är denna tredje aspekt, autonomisering som är intressant för undersökningen då individualisering som genomgående tema i materialet kan förstås som en önskan att i

begravningen, och utifrån den oöverblickbara mängden valmöjligheter, *ge den avlidna en autonom gestaltning* av det levda jordelivet i meningen ”större, mer självmedvetet, mer reflekterat och med hänseende till levnadshistoria och identitet mer ”förnuftigt” självbestämmande” (Rosa 2013:67).

I relation till individualisering här förstådd som önskan att ge den avlidna en autonom gestaltning i samband med begravningen kan det vara bra att påminna om Rosas tanke att autonomi inte är alienationens antites, då en sådan tanke missar alienationens *relationella karaktär*. Men samtidigt, att autonomi kan vara en förutsättning för resonansrelation, möjligheten att uttrycka exempelvis sin sexuella läggning, sin tro och sina estetiska preferenser är förutsättningar för att subjektet skall kunna svara ett anrop med sin egen frekvens, med sin egen röst (Rosa 2013:176, 183).

Autonomipåbud och självtematisering

Med utgångspunkt i att individualisering här kan förstås som autonomisering, kan önskan om en autonom gestaltning av den avlidna förstås mot den bakgrund som Rosa tecknar av *identitet* under individualiseringens och accelerationens villkor. Parametrar som yrke, familj, religion och politisk orientering kan inte på ett självklart sätt definiera identiteten när parametrarna är kontingenta. Därför måste senmoderna subjekt i ständigt ökande grad göra sig själv till objekt för en reflexiv självbestämning. Och om det inte går att blicka utåt i identitetsökandet vänder det senmoderna subjektet blicken inåt sig själv med frågor om sina egna förmågor, önskningar, behov och skyldigheter. På så sätt kommer det sig att det senmoderna subjektet ständigt tvingas göra sig själv till tema. Vad Rosa kallar självtematiseringstväng (Rosa 2013:78).

Självtematisering och artikulationsnöd

Informant 1 beskriver en succesiv förändring de senaste tjugo åren, hur det tidigare var vanligt att kyrkomusikern valde musiken vid begravningsgudstjänsten utifrån vad som passade i stunden, för instrumentet eller vad som fanns i församlingens tradition till skillnad från idag då det ofta är sorgehuset som bestämmer vilken musik som skall spelas. Informant 2 beskriver hur anhöriga ofta på förhand har bestämt musiken vid begravningsgudstjänsten:

”Är det nåt som är upp till mig så är det oftast under avskedstagandet. Om de inte har bestämt. Men oftast tycker jag de bestämmer rätt mycket, att det är lite färdigt,

vad de vill ha. Eller såhär kan de säga ” Vi vill inte ha något tungt och mörkt, vi vill inte ha tungt. Vi vill ha något ljus och fint och vackert.” Informant 2.

Det finns ett paradoxalt samband skriver Rosa, att samtidigt som självtematisering är ett tilltagande fenomen så minskar subjektets förmåga att uttrycka, och gestalta den egna identiteten.

Detta är något som Charles Taylor formulerat, och innan dess den tyske filosofen Georg Simmel. Självtematiseringstvävet, menar Rosa är en följd av ökad kontingensmedvetenhet och som ger ökande valmöjligheter, motsvaras omedelbart av en förlust av språk, en förlust av uttrycksmöjligheter för ”starka värderingar”, ett begrepp Rosa hämtar från Charles Taylor.

När allt fler områden i livet är valbara, utbytbara och inte anses kopplade till en yttre ordning så påverkar det språkbruket. Den identitetsmässiga kopplingen mellan subjekt och omvärld löses upp. Så, ju mer vår identitet är avhängig våra egna val, desto mer förlorar vi möjligheten att underbygga, eller rättfärdiga de val vi gör, och därmed vår identitet. Och med det riskerar vi att förlora vår autonomi eftersom förmågan till autonomi är avhängig ett narrativt fundamen. Identitet och värld omdanas och utvecklas i möten, eller i konfrontationer, med varandra. Men i och med att allt fler områden i livet är kontingenta kommer identitetsskapandet i mötet med världen att ersättas med ett *väljandets* typ av identitetsskapande (Rosa 2013:76 ff.).

Och det är kanske så det som informanterna ger uttryck för kan förstås, att anhöriga i allt större utsträckning träffar val, och *förväntas* träffa val i samband med begravningen för att på så sätt ge uttryck för den avlidnas identitet?

”För att både från begravningsbyråernas håll, och prästens håll, i allmänhet, får de höra att de skall bestämma något, man föder ett behov som inte finns. Det tror jag kan vara jobbigt, också. En, liksom ytterligare moment, som skall genomföras, och klaras av.” ... Alltså jag tror inte folk har behov av att bestämma så mycket egentligen, själva. Jag tror att man nästan belastar dem med många jobbiga val särskilt till begravningar, för jag tror få räknar med möjligheten längre- jag behöver inte välja.” Informant 1.

Informant 2 berättar att anhöriga ibland väljer musik utifrån en lista på begravningsbyrån och att ”den som står överst blir hela tiden” och att det också finns sådana listor på Svensk kyrkans

webbsidor, vilket väcker frågor om vem det är som faktiskt väljer. ”Ja, precis att de gör en lista, och vem har satt ihop den listan? Det tycker jag är väldigt intressant”. Informant 2.

Där resonansaxlar kan mötas

Rosa beskriver tre resonansaxlar som olika sätt subjekt kan ingå i resonansrelation till världen. Förenklat beskrivet, en horisontell, mellanmännisklig axel, en diagonal axel mellan människa och ting och en vertikal axel mellan människa och världen i sig själv, förstådd som existens över, eller bortanför subjektet. Men en avgränsning mellan individuella resonans-sfärer blir i princip alltid artificiell, det finns överlappningar skriver Rosa och lägger till att detta kanske gäller samtliga resonansaxlar (Rosa 2019:200).

I gudstjänster och andra religiösa riter, vid nattvarden eller välsignelsen är *erfarenheten av djupgående vertikal resonans kopplad till både horisontella och diagonala resonansaxlar* som kan aktivera och förstärka varandra ömsesidigt (Rosa 2019:195-263).

Begravningen, eller mer specifikt, begravningsgudstjänsten kan alltså förstås som ett tillfälle då de tre resonansaxlar kan sammanstråla och ömsesidigt förstärkas. Nedan följer några exempel på hur jag tolkar begreppet resonansaxlar utifrån mitt insamlade material, både intervjuer och fältanteckningar i det här fallet.

Den *horisontella* mellanmänniskliga resonansaxeln kan vara vaktmästaren som visar vägen till en plats där rullatorn får rum, en sökande blick, en försiktig klapp på armen, församlingsbon som kom till kyrkan för att tända ett ljus och sedan stannade kvar under hela begravningsgudstjänsten. Den *diagonala* axeln kan vara tyngden av en psalmbok i handen, mattan i mittgången som dämpar ljudet av klackar. Luftdraget när porten öppnas under klockringningen. Och så den *vertikala* axeln där subjektet kan förnimma det som existerar över eller bortanför henne själv. En flyktig visshet när prästen läser ”Känn ingen oro...”. När orgeln spelar *Himlen är oskyldigt blå* och sångens ord hörs inombord. En solkatt på golvet vid överlåtelsen.

Religiositet och spiritualitet hör till den vertikala axeln. Men om teologiskt resonanta ordningar, här förstått som organiserad religion, ”tystnar” så att subjektet inte erfar resonans i förhållande till den religiösa sfären har moderniteten utvecklat andra sfärer för erfarenheten av resonans i relation till världen själv, till det som existerar över eller bortanför henne själv. För den moderna människan har historia, naturen och konsten blivit sfärer för

vertikal resonanserfarenhet, till världen som existerar över eller bortanför henne själv (Rosa 2019:195-200).

Och i konstens sfär intar musiken en särskild plats. Toner, ljud, rytmer och melodier bär på en potential att *öppna upp en specifik erfarenhetsvärld* otillgänglig för andra språk (Rosa 2019: 94). Och det är så jag i stor utsträckning tolkar mina informanternas beskrivning av sin roll i begravningsgudstjänsten, att bidra till att öppna upp en specifik erfarenhetsvärld.

”... det sista avskedet, det kan vara jätte jättestor sorg, laddat. Att man gör sitt yttersta där och, för att folka skall, uppleva, det som vi kan leverera, en yrkesstolthet är det ” Informant 3.

”... det blir så symboliskt, sista tillfället kistan står där som prästen säger en sista gång är vi samlade runt... ”Åke”, till exempel, då tycker jag verkligen att kyrkomusikern, organisten skall ta det tillfället i akt, och välja något som öppnar dörren, liksom, som bygger upp den illusionen att här är vi nära den personen, i vår svaghet... Nu skall vi känna sorgen tillsammans, och bära det tillsammans och verkligen tänka att nu ligger ”Åke” i kistan här...Och så tycker jag att det är ett värde i att det här stycket spelas ofta på begravningar, för många andra, för vi är liksom lika” Informant 1.

Att gestalta möten mellan den avlidna, de sörjande, omgivande församlingen och Gud.

Kyrkomusikerna som jag intervjuat berättar om hur de använder sitt spel och sin erfarenhet för att ge de sörjande de bästa förutsättningar för sitt avsked vid begravningsgudstjänsten. Genom sitt instrument och ett liturgiskt flöde i kyrkorummet vill de med musiken ”öppna upp en specifik erfarenhetsvärld”, för att använda Rosas formulering.

” Och X hade också *O store Gud*, och jag tror att det var den sista, ”tack gode Gud när jag en gång”... men hon hade bestämt den och då var det som att hon sade det, från graven. Att det var hennes ord i sista versen, så det var jättefint ” Informant 2.

Upplevelsen av resonans i musik visar ett mönster, vi blir vidrörda, inte av att höra rent harmonisk eller välljudande musik, men genom dissonansen, spänningen i en dramatisk opera eller i den avgrundsdjupa sorgen i ett requiem - världen sjunger, ger genklang och låter ana en sorts transcendens (Rosa 2019:188).

Informant 3 talar om ett liturgiskt flöde i gudstjänsten, om hur val av musik och instrument är sätt att söka beröra, som en mission ” Jag känner ofta så, oavsett om det är en begravning eller en konsert, att min uppgift i kyrkorummet är att möjliggöra för någon i rummet, att komma till tro...”

Ett sätt är att genom musiken *ge röst och gestalt åt den avlidna* och hennes jordiska sammanhang i begravningsgudstjänsten. Det finns värde i igenkänningen, i en personlig gestaltning. Informant 3 ger ett exempel på hur kyrkomusikern kan gå till väga för att lära känna den avlidna i samtal med de anhöriga:

”Ja, det är inga speciella önskemål här, men, vilken genre ungefär tycker ni om och den avlidne, vad tyckte den om?” Så lirkar man litegrann och så kokar man en soppa på en spik på det. Så visar det sig kanske att den avlidne älskade båtar, Då blir det *Så länge skutan kan gå, och Brusa högre lilla å.*” Informant 3.

Men, informanterna ger även uttryck för en önskan att gestalta något i begravningsgudstjänsten som jag tolkar går vidare, längre än att stanna vid att med musik och stämningar ”teckna de anhörigas porträtt” av den avlidna. Detta tolkar jag som en gestaltning av *utvidgning av den avlidna och hennes anhöriga in i ett vidare sammanhang.*

Informant 1 vill gärna teckna en rörelse genom gudstjänsten från sorgsen inledningsmusik ”till *Vänligt över jorden glänser* strålen av ett himmelskt hopp, liksom en rubrik för slutet... så man går därifrån och känner, en känsla av evigheten”. Informant 1 berättar vidare om hur det tidigare var vanligare att kyrkomusikern valde musiken vid begravningsgudstjänsten utifrån vad som passade i stunden, för instrumentet eller vad som fanns i församlingens tradition. Att kyrkomusiker gärna väljer musik som finns i församlingens tradition vilket alla informanter gav uttryck för med olika ord, ”standard” eller ”det gamla vanliga, både psalmer och övrig musik”, tolkar jag som att det åtminstone till del är en strävan att gestalta den döda och de anhörigas betydelse och tillhörighet i en vidare kontext.

Informant 3 talar om att vårda församlingens medlemmar genom omsorgsfulla begravningar i termer av församlingsbygge. Informant 1 talar om musiken som ett tecken på samhörighet med många andra ” Och så tycker jag att det är ett värde i att det här stycket spelas ofta på begravningar, för många andra, för vi är liksom lika”.

Andra exempel på vad jag tolkar som *utvidgning* är mötet med en församlingsbo som kommit till kyrkan för att tända ett ljus för sin kusin, men som stannade kvar och deltog i

begravningsgudstjänsten som pågick. Eller Informant 2s berättelse om vad som kan hända när den avlidna inte har någon anhörig närvarande vid begravningsgudstjänsten. Hur rollen som kyrkomusiker då utvidgas till att inbegripa rollen som närvarande ”anhörig”:

”Ja då kan det bli att man känner sig mer som att nu är det vi här som tar farväl, att man nästan mer räknar sig med, för att hon inte hade någon, och att nu gör vi det här sista för den här personen, och så, så det blir ju ännu starkare då.”
Informant 2.

Mötet mellan kyrk-ovan församling och kyrkans tradition och tonspråk

Alla tre informanter uttrycker förståelse för att det kan vara svårt för människor som är ovana vid kyrkans sammanhang att relatera till begravningsgudstjänsten. Att komma i sorg och inte känna kyrkans tradition och tonspråk. Ibland tar det sig uttryck i önskemål om inspelad musik i begravningsgudstjänsten. Och kanske är det här, i beskrivningarna av erfarenheter av inspelad musik som ersättning för levande musik alla tre informanter är som mest samstämmiga. Det är en angelägen och komplex fråga.

2. ”Men att komma till något helt okänt, sammanhang, då kan ju det bli ett avstånd och problem, att man vill ha sitt eget.

Ulrika. Och när du säger ”ha sitt eget”, tänker du musikval?
Tillexempel, jag fick ha med Elvis in i det här?

2. Ja precis. Ingen annan skall komma, eller att det blir kyligt, eller det kan man ju förstå”

”Men jag förstår liksom att människor vill ha, för dem är det liksom det finaste som de vet” säger informant 2 om en inspelning med Elvis och illustrerar dilemmat av att å ena sidan förstå och sympatisera med önskemålet om inspelad musik, men å andra sida ha erfarenheten av inspelad musik som ”liksom bara känns, inte äkta för skrikigt och för stark, och så. Mot det här levande, levande musiken som är spelad för precis den här personen, precis nu”.

Ingen av informanterna avfärdar inspelad musik kategoriskt. Informant 3 beskriver hur det i särskilda fall kan finnas skäl för att ha en inspelning med en speciell artist i begravningsgudstjänsten, men då inte som ersättning för den levande musiken.

Vad informanterna beskriver som problematiskt med inspelad musik är inte så mycket valet av själva musiken, det hör mer ihop med att göra både musiken och situationen rättvisa, att det inte är ”en plastig inspelning i ett halvbra ljudsystem”. Begravningsgudstjänsten är ett ”precis nu”, som aldrig kommer igen och ”man vill på nåt vis hjälpa till att foga in det i kyrkorummet, och i ögonblicket”.

”Så att... jag är ganska säker på att de flesta kyrkomusiker är väldigt öppna, väldigt öppna för, all typ av genre, men man vill att det skall vara live, att det skall liksom, man vill på nåt vis hjälpa till att foga in det i kyrkorummet, och i ögonblicket. I det som händer i nuet” Informant 3.

Det blir en pedagogisk utmaning, och möjlighet. För kyrkomusikerna berättar att givna möjlighet att samtala med sorgehuset så kan det vara att man möter en okunskap vad gäller begravningsgudstjänsten, men ”om man förklarar och pedagogiskt går igenom gudstjänsten ” först går ni in och sätter er, sen är det klockringning...” Informant 3.

”...så förstår ju de flesta det! Och accepterar de flesta det, och (liten paus) jag vågar nästan säga att alla brukar vara nöjda efteråt ändå (ändrar röstläge)... ”Och tänk, det här blev fint!” För det grundar sig ofta i någon slags rädsla, för orgeln, att orgel är så dyster och, och liksom, tung, skrikig och påträngande. Men det är den inte.” Informant 1.

Men det är inte så enkelt som att inspelad musik obetingat upplevs som sämre än den levande musiken. Informant 1 berättar om hur inspelad musik kan beröra;

”Jag tycker också att den [stämningen] kan liksom förtätas även av inspelad musik, man märker att det här berör, det här kan de relatera till, det här är så mycket den personen som är avliden. Och då är det ju, jättebra, det funkar ju”

Att kyrkan kan upplevas som ”helt okänt sammanhang, kyligt” som Informant 2 beskriver, och att det kan ”bli ett avstånd ” kan tolkas utifrån Rosas definition av alienation som *relationslös* relation. När subjektet, den sörjande i det här fallet uppfattar världen, här kyrkan, som kall, rigid och otillgänglig saknas förutsättningarna för resonansrelation i begravningsgudstjänsten. Medan erfarenhet av hur inspelad musik kan förmå beröra, *anropa* de sörjande i gudstjänsten;” man märker att det här berör, det här kan de relatera till”.

Här kan vi påminna oss om Rosas tankar att autonomi kan vara en förutsättning för resonansrelation. Möjligheten att uttrycka exemplet sin tro och sina estetiska preferenser, här med en inspelning med Elvis, som förutsättningar för att subjektet skall kunna svara ett anrop med sin egen frekvens, med sin egen röst (Rosa 2019:183).

Resonansens oförfogbara natur

Det informanterna ger uttryck för, musik som levande, en stämning, ett liturgiskt flöde och ett ”nu” som aldrig kommer igen, kan tolkas utifrån Rosas resonansbegrepp.

Resonans som relationellt begrepp är inte bara en metafor för en viss erfarenhet, resonans som relationellt begrepp betecknar sätt att relatera till världen som kännetecknas av fyra moment.

Ett första moment av beröring, ett *anrop*, eller tilltal en annan människas blick, en bok, en melodi talar till oss. För det andra, *ett svar*, vi möter blicken, rör oss till musiken, bearbetar en text. Det tredje moment av anförvandling, *adaptiv transformation*. När vi träder in i resonans med en annan människa, ett musikstycke eller en bok transformeras vi i och genom mötet. Resonanserfarenheten förvandlar oss, och just här i ligger erfarenheten av att vara levande. Resonanserfarenheten utmärks av att subjekt och värld förändras ömsesidigt.

Rosa ger exemplet av att det berg som jag vandrat upp på är (för mig) ett annat än det jag såg i fjärran, sången jag övat och lärt mig sjunga är en annan än när jag hörde den för första gången. Resonansens fjärde kännetecken är att den till sin natur är *oförfogbar*. Om resonans kan infinna sig kan aldrig förutsägas. Det är som när man försöker somna, ju mer man anstränger sig ju svårare blir det (Rosa 2018:45-50).

”När två självständiga och olika röster möts för en stund, kan det framkalla en överväldigande form av resonans, men endast med en samtida medvetenhet om att den andra är en oförfogbar annan” (Rosa 2018:68). Resonanserfarenheten innebär mötet med en ”annan” som talar med egen röst och som motsätter sig mekaniskt tillgängliggörande. Men samtidigt förutsätter resonanserfarenheten en ”nåbarhet”, jag måste läsa boken för att kunna träda i resonans med den, jag måste höra musiken, men jag måste också ha en *tilltro* till att boken eller

musiken eller berget har någonting att säga mig. Informant 1 ger ord för detta svårfångade och oförfogbara:

”... Men då så känner man liksom i rummet, man känner i stämningen, man känner i vibrationen på något sätt, nu, nu finns det en mottagare, det kanske bara är en inbillning men jag får den känslan ibland, det är säkert andra omständigheter som gör att... man hör att någon snyftar till, hulkar, man ser att de kramas. Eller, ja, klappar på varandra, håller om varandra... Då är det någon slags närvaro, som jag tycker är väldigt fin, som jag känner att jag är med, och bygger upp. Det njuter jag av litegrann, tycker det är fint (värme i rösten)”. Informant 1.

Resonans genom delaktighet

”Om man får vara med, och delta, eller bidra, det känns ju så bra”. Informant 2.

På olika sätt har delaktighet kommit att framträda som viktigt för upplevelsen av kvalitet i begravningsgudstjänsten, tankar om samspel och delaktighet, att alla hjälper till. ”Det är samspelet, det är ordningen och det är flytet. Tycker jag, är viktigast. Sen, klart att enskilda delar också är viktiga, vilken musik det är, vad prästen har sagt, men det är mer en känsla av helheten tycker jag som påverkar om det blir en fin begravning” Informant 1.

Det är vanskligt att tala om gudstjänst i värderande termer som ”bra” eller ”dålig”. Men med Rosas definition av resonans som ett relationellt begrepp så kanske en ”bra” begravningsgudstjänst kan sägas vara en gudstjänst i vilken subjekt erfar resonans. Delaktighet och samspel framstår som angeläget för att det skall kännas som en ”bra” begravning i materialet. Sett genom Rosas teori kan delaktighet då ses som ett sätt att öppna upp för erfarenhet av resonans utifrån tanken att horisontella, diagonala och vertikala resonansaxlar kan förstärka varandra ömsesidigt i gudstjänsten.

Delaktighet som tema framträder först som en medvetenhet om att församlingssången tenderar att bli svagare. Igenkänning nämns som det allra viktigaste vid val av psalmer, ”att välja det som folk faktiskt kan eller har en rimlig chans att hänga med i för de ändå är lite bekanta med det”... *Härlig är jorden och Blott en dag*, att välja andra psalmer, det är helt enkelt ett risktagande...” Informant 3.

Samtliga informanter berättar om hur de anpassar sitt spel för att göra det tryggt att stämma in i församlingssången, ”är det många där, är det få där, sjunger de starkt eller inte” Informant 2. Hur val av instrument kan underlätta för församlingen att sjunga eller ”när väl folk har börjat ta lite ton så slutar man leda dem med sången och följer, ja, gör dem bekväma med det” för ”syftet med församlingsången är att man vågar stämma in tillsammans” Informant 1. ”Vad prästen säger för att få folk att sjunga med, det är väldigt viktigt...men det är förvånansvärt få som medvetet jobbar med att få folk att sjunga med, förvånansvärt få” säger Informant 3.

3. Sen är det faktiskt relativt vanligt med säsongsbundna psalmer på begravning, och det är helt ok också... det viktiga är delaktigheten, och att man på nåt vis ändå sjunger (skrattar till) nånting religiöst.

Ulrika. Nåt ur Psalmboken?

3. Ja, det är inte helt fel att sjunga *Det är en ros utsprungen*, eller nåt sånt om det är juletid. Det kan man göra. Eller *Bereden väg för Herran*. Delaktigheten är väldigt viktig alltså, för helhetsupplevelsen. Att sitta där ensam med en sorg, eller känna sig... man kanske inte känner någon när man kommer till en begravning. Eller man kanske har spänningar i en familj, men ok, men om man väljer något som alla kan sjunga med i, då, är det någonting fredsskapande med det hela” Informant 3.

Informant 2 talar om delaktighet mer handgripligt, genom att involvera anhöriga i begravningsgudstjänsten som vid dop att det är ”olika som hjälper till, en delaktighet som binder samman”.

Informant 1 tar upp delaktighet som samspel i förhållande till tankar om kvalitet med ett exempel på när det *inte* känns bra, förstått som *att resonans uteblir* för att präst och musiker är på allt för olika frekvenser;

”Det prästen säger resoneras liksom i musiken och tvärt om. Det är en dialog, som håller på. Och många är liksom på olika frekvenser, eller vad man skall säga. Så blir det ganska platt. Jag är lite, jag tror mig, alltså jag är lite känslig för sånt. Och då kanske jag

också...det blir inge bra, jag blir uppgiven liksom. Det blir ingen fin begravning det här. Ibland känner jag så också” Informant 1.

Och ett exempel på när det *känns bra*, förstått som resonanserfarenhet. När alla inblandade hjälpte till;

” Alla hjälpte till på sitt sätt, det är då det känns bra... Nej, det, det är ju när allting klaffar med hela, med alla inblandade, det tror jag också att anhöriga verkligen känner av. Även om de inte, kanske förstår ... detaljerna, eller finesserna så tror jag att de upplever resultatet” Informant 1.

Den erfarenhet av samspel och delaktighet som informanterna beskriver kan kopplas till hur Rosa beskriver hur utbildade dansare och musiker har en välutvecklad känsla för när de lyckas etablera en svarande resonansrelation med sina medarbetare, åhörare eller åskådare, och på motsvarande sätt, hur de har en utvecklad känsla för när resonansaxlarna har blivit stumma eller stött på hinder.

Och när det senare inträffar vid ett tillfälle kan det vara så att det inte går att reparera, att det inte finns någon möjlighet att återgå till en resonansrelation som blivit stum, hur skicklig musikern i det här fallet än är, eftersom oförfogbarhet är ett resonansens kännetecken (Rosa 2019:294).

Om ömsesidig påverkan- adaptiv transformation

Två informanter berättar om speciella tillfällen då de anhörigas musikval, berättelser eller agerande påverkar gestaltningen av begravningsgudtjänsten, och påverkar kyrkomusikern själv. Jag tolkar deras berättelser som exempel på hur resonansrelationer leder till adaptiv förvandling av subjekt och värld. Resonans förutsätter två (eller fler) olika aktörer som reagerar på och svarar varandra, var och en med egen röst (Rosa 2019:182).

Citatet nedan får tjäna som vittnesbörd för hur mötet mellan kyrkomusiker, församling och den avlidnas berättelse, i kyrkorummet och genom musiken kan leda till ömsesidig transformation genom resonansrelation.

Informant 2 berättar om hur det inför en begravningsgudstjänst fanns önskemål om ett musikstycke som informant 2 dittills hört som skrålande fyllesång, opassande för tillfället.

”Ja, men då var det *Flottarkärlek* och jag satt där och det gjorde nästan ont i mig att spela den, men sen var det på begravningen och det var två stycken, kanske, och det var innan begravningen, någon anhörig berättade, tror jag. Om att den här farbrorn, som var ensam, sjöng den här sången varje gång, eller om de sjungit den tillsammans varje gång de träffats, eller nåt sådär, och då blev det ju jättefint. Om man spelar, och det är ju det som är skillnad på inspelat, om man skulle spelat den, i högtalarna, då kanske det skulle kännas, ååhh, men spelar man den på orgel och man gör det lite ljusst och fint, då blev det ju jätte-jättefint när man också hade hört bakgrundshistorien”. Informant 2.

I resonansrelationens moment av anförvandling, när vi träder in i resonans med en annan människa, eller ett musikstycke, transformeras vi i mötet. Resonanserfarenheten förvandlar oss, och just här i ligger erfarenheten av att vara levande (Rosa 2018:45).

4.2 Slutsatser

Här presenterar jag undersökningens slutsatser i förhållande till forskningsfrågorna.

1. Hur beskriver kyrkomusiker sin egen och andras roll i relation till begravning?

I stor utsträckning tolkar jag det som att mina informanternas beskrivning av sin egen roll i begravningstjänsten är att genom sin yrkesskicklighet, med hjälp av kyrkorum, liturgiskt flöde, musikval och instrument gestalta möte mellan den avlidna, de sörjande, omgivanden församling och Gud. Men också att gestalta en vidgning av den avlidnas betydelse och sammanhang som går vidare än det jordiska, en rörelse från sorg till hopp. ”man vill på nåt vis hjälpa till att foga in det i kyrkorummet, och i ögonblicket”. En förkunnande roll.

2. Vika frågor lyfter kyrkomusiker som angelägna i relation till begravningen utifrån sin egen erfarenhet och i relation till tankar om kvalitet?

På olika sätt har tankar om samspel och delaktighet kommit att framträda som viktigt för upplevelsen av kvalitet i begravningstjänsten. ”Det är samspelet, det är ordningen och det är flytet”. Delaktighet i församlingssången genom igenkänning och ett spel som ger trygghet att stämma in. Att söka brygga avstånd mellan kyrk-ovan församling vid begravningstjänsten och kyrkans tradition och tonspråk genom ett pedagogiskt förhållningsätt.

3. Hur kan de erfarenheter, föreställningar och praktiker som kyrkomusiker ger uttryck för i relation till begravning tolkas i dialog med Hartmut Rosas teori om resonans som relation till världen?

Delaktighet och samspel framstår som angeläget för att det skall kännas som en ”bra” begravning i materialet, sett genom Rosas teori kan delaktighet då ses som ett sätt att öppna upp för erfarenhet av resonans utifrån tanken att horisontella, diagonala och vertikala resonansaxlar kan förstärka varandra ömsesidigt i gudstjänsten.

Autonomi är inte alienationens ”andra” men kan vara en förutsättning för resonansrelation. Att subjektet i det här fallet en anhörig, måste ha möjligheten att uttrycka sina estetiska preferenser (en inspelning med Elvis) som en förutsättning för att vara förmöget att svara ett anrop med sin egen frekvens, med sin egen röst.

Samtliga informanter berättar om hur kyrkomusikern själv blir påverkad av att delta i begravningsgudstjänsten. Jag tolkar deras berättelser som exempel på hur resonansrelationer leder till adaptiv förvandling av subjekt och värld.

Informanternas berättelser om anhörigas musikval kan förstås utifrån en tanke om att i det senmoderna samhället identitetsskapandet i mötet med världen tenderar att ersättas med ett väljandets typ av identitetsskapande.

5. Diskussion

6.1 Teoretisk reflektion

Rosas teorier är mycket tacksamma och tillåtande, men för den här studien så saknade jag ett teologiskt perspektiv som komplement. Rosa menar att alienation är ett tillstånd som står emot grundläggande behov i den mänskliga naturen. Men vad den mänskliga naturen *är* behöver ingen substansialistisk definition. Resonans som alienationens ”andra” är ett relationellt behov som är innehållsligt öppet. En sådan beskrivning av den mänskliga naturen förmår inte förklara den antropologi och eskatologi som kyrkomusikerna ger uttryck för. Den kan inte förklara vare sig varför kyrkomusikerna strävar efter att gestalta en rörelse från sorg till hopp i begravningsgudstjänsten eller motivera vidgningen av den avlidnas betydelse och tillhörighet i

ett vidare sammanhang än det jordiska. Eller varför det är angeläget att ”man vill på nåt vis hjälpa till att foga in det i kyrkorummet, och i ögonblicket”.

En av mina informanter talade om begravningsgudstjänstens betydelse som rit för de efterlevande ”Att, jag menar det spelar ingen roll vilken religion eller inte, men, människor behöver ju riter. Människor behöver ju det här att vila i”. För en fördjupad förståelse av begravningsgudstjänsten som rit och dess funktion kunde jag ha använt mig av Catherine Bells ritteori, boken *Ritual: Perspectives and Dimensions* är ofta hänvisad till i studier som berör gudstjänst. Om jag har förstått Bell rätt så för hon fram en tanke om att riten och den som deltar i riten påverkar varandra ömsesidigt, riten gör något med deltagaren, omformar deltagaren och deltagaren omformar riten i sin tur, vilket bär drag av Rosas adaptiva transformation.

6.2 Metodisk reflektion

För en reflektion kring metod kommer Rosas begrepp *adaptiv transformation* återigen till pass. Adaptiv transformation beskriver möjligheten av subjekt och värld att förvandlas, en transformation som i sin tur kan ge vidare ringar på vattnet.

Jag har i mötet med mina informanter fått glänta på dörren till en rik skatt av kunskap och erfarenhet. Jag har fått se och höra, och med det transformerats på sätt som präglat mig, inte minst inför min framtida tjänst som präst. Jag är mina informanter tacksam för deras bidrag som så sett går vidare än gränserna av denna undersökning.

Nämnas bör att intervjuer och insamlingen av övrigt material ägde rum i ett tidsfönster av lättade pandeminrestriktioner från och med den 29 september 2021 och i förhållande till den för kyrkomusiker arbetsintensiva perioden inför och kring första advent. Att få möjlighet att göra intervjuer ansikte mot ansikte är vad Braune och Clarke i sin guidebok till kvalitativa undersökningar beskriver som ”the golden standard”. Eller det har ansetts vara det ideala tillvägagångssättet (Braun och Clarke 2013: 79). Under coronapandemin är ett möte ansikte mot ansikte (annat än via skärm) allt annat än ”standard”.

Att få genomföra intervjuer och deltagande observationer på plats har inte varit en självklarhet, men det har varit en prioritet. Men, att prioritera intervjuer ansikte mot ansikte och deltagande observationer under rådande omständigheter har påverkat undersökningens tidsplan mer än jag räknat med. I efterhand undrar jag hur process och resultatet hade blivit om vi genomfört intervjuerna digitalt eller om jag använt en helt annan metod. Det enda jag kan anta är att både process och resultat blivit annorlunda.

6.3 Empirisk reflektion

I forskningsrapporten En ”riktig begravning” lyfter forskarna frågor om valfrihet, makt, kvalitet och förankring i kultur och tradition.

”Däremot är inte individuella val och förankring i en tradition uteslutande varandra. Tvärtom så kan traditionen och riten, med sin långa historik, fungera som en bas och erbjuda trygghet och kontinuitet, som det personliga och individuella kan relatera till” (s 119).

Att det individuella valen och personliga utformningen inte behöver utesluta tradition och rit är vad mina informanter ger uttryck för, att de strävar efter att genom musiken *ge röst och gestalt åt den avlidna* och hennes jordiska sammanhang i begravningsgudstjänsten. Det finns värde i igenkänningen, i en personlig gestaltning. Informanterna uttrycker en öppenhet för musikval men en önskan att ”på nåt vis hjälpa till att foga in det i kyrkorummet, och i ögonblicket. I det som händer i nuet” Så kan det individuella valet och den personliga utformningen fogas ihop med traditionen och riten i begravningsgudstjänsten.

Men jag finner samtidigt att informanterna ger uttryck för en önskan att genom musiken gestalta en *utvidgning av den avlidna och hennes anhöriga in i ett vidare sammanhang* genom att gestalta en *rörelse genom gudstjänsten från sorg till hopp* och att genom musik från församlingens tradition gestalta den döda och de anhörigas betydelse och tillhörighet i en vidare kontext. Att genom toner, ljud, rytmer och melodier öppna upp en specifik erfarenhetsvärld otillgänglig för andra språk, och förkunna evangelium.

6.4 Avslutande reflektion

Informanterna ger lite olika beskrivningar av problematiken med att ersätta levande musik med inspelad musik, men samtliga kyrkomusiker uttrycker att inspelad musik i de allra flesta fall fungerar dåligt som *ersättning* för levande musik. Musiken i begravningsgudstjänsten är ”inte underhållning eller utfyllnad”. Den levande musik som spelas just vid den här begravningsgudstjänsten och just för de som är här precis nu, för att låna orden från Informant

2. ”Det är ju liksom utifrån precis det tillfället. Och att det kan skapa stämningar som aldrig kommer tillbaks igen. Att det är något fint med det”. Trots att kyrkomusikernas erfarenhet är att levande musik är att föredra så ger samtliga kyrkomusiker parallellt uttryck för att det finns tillfällen då det kan vara motiverat att ha inspelad musik i begravningsgudstjänsten.

”Det, det finns undantag, det måste jag erkänna, då. Det finns ett fall på hundra där det finns, alldeles speciella diakonala skäl till att släppa fram en viss speciell artist, en speciell inspelning med ett speciellt sound. Det kan vara någon som var... som var döende och lyssnade på samma artist de sista tre veckorna. OK, ta den. ... i samband med griftetal, i samband med själva sorgearbetet i sig, mera i detalj. Då kan man absolut tänka sig inspelad musik, för det hör, då hör det hemma i själva själavården.” Informant 3.

Informant 3 har ett konkret och konstruktiv förslag, att den inspelade musiken inte skall fungera som ersättning för den levande musiken, utan att den inspelade musiken istället spelas i samband med griftetalet.

6.5 Sammanfattning

Syftet med undersökningen har varit att genom djupintervjuer och deltagande observationer studera vilka erfarenheter, föreställningar och praktiker som församlingsanställda kyrkomusiker ger uttryck för i relation till begravning. Vidare hur dessa uttryck kan tolkas i dialog med den tyske sociologen Hartmut Rosas teori om resonans i det senmoderna samhället, för att bidra till förståelse av den samtida svenskkyrkliga begravningen. För att besvara syftet har tre forskningsfrågor legat till grund;

Hur beskriver kyrkomusiker sin egen och andras roll i relation till begravning?

I undersökningen finner jag att kyrkomusiker ser sin roll som den som genom sin yrkesskicklighet, med hjälp av kyrkorum, liturgiskt flöde, musikval och instrument kan gestalta möte mellan den avlidna, de sörjande, omgivanden församling och Gud. Men också att gestalta en vidgning av den avlidnas betydelse och sammanhang som går vidare än det jordiska, och en rörelse från sorg till hopp. Att förkunna evangelium genom musiken.

Vilka frågor lyfter kyrkomusiker som angelägna i relation till begravningen utifrån sin egen erfarenhet och i relation till tankar om kvalitet?

Här finner jag att delaktighet, samspel och helhet är angeläget utifrån tankar om kvalitet. Vidare att söka brygga avstånd mellan kyrk-ovan församling vid begravningsgudstjänsten och kyrkans tradition och tonspråk genom ett pedagogiskt förhållningsätt. Ett missionerande förhållningsätt.

Hur kan de erfarenheter, föreställningar och praktiker som kyrkomusiker ger uttryck för i relation till begravning tolkas i dialog med Hartmut Rosas teori om resonans som relation till världen?

Delaktighet och samspel framstår som angeläget för att det skall kännas som en ”bra” begravning i materialet, sett genom Rosas teori kan delaktighet då ses som ett sätt att öppna upp för erfarenhet av resonans utifrån tanken att horisontella, diagonala och vertikala resonansaxlar kan förstärka varandra ömsesidigt i gudstjänsten. Samtliga informanter berättar om hur kyrkomusikern själv blir påverkad av att delta i begravningsgudstjänsten. Jag tolkar deras berättelser som exempel på hur resonansrelationer leder till adaptiv förvandling av subjekt och värld.

Referenser

Litteratur

Braun, Virginia & Clarke, Victoria, *Successful Qualitative Research: A Practical Guide for Beginners*. Thousand Oaks: SAGE Publications, 2013.

Hartman, Jan, 2004. *Vetenskapligt tänkande: Från kunskapsteori till metodteori*. 2 uppl. Lund: Studentlitteratur

Kaijer, Lars och Öhlander, Magnus (red), 2011, 2 uppl. *Etnologiskt fältarbete*. Lund: Studentlitteratur

Molander, Joakim, 2003. *Vetenskapsteoretiska grunder: Historia och begrepp*. Lund: Studentlitteratur

Rosa, Hartmut, 2013. *Acceleration, modernitet och identitet: Tre essäer*. Göteborg: Daidalos

Rosa, Hartmut, 2018. *Det vi inte kan råda över: Om vårt förhållande till världen*. Göteborg: Daidalos

Rosa, Hartmut, 2019. *Resonance: A Sociology of Our Relationship to the World*. Medford MA: Polity

Runa, Patel, & Bo, Davidson, 2011. *Forskningsmetodikens grunder: att planera, genomföra och rapportera en undersökning*. Lund: Studentlitteratur

Vetenskapsrådet, 2017. God forskningssed_VR_2017.pdf

Viper, Marianne, Thyren, David, Bojner Horwitz, Eva, 2020. *Music as Consolation: The Importance of Music at Farewells and Mourning*. I OMEGA—Journal of Death and Dying 0(0) 1–23, DOI: 10.1177/003022282094239, 2020.

Elektronisk media

<https://www.svenskakyrkan.se/statistik> Hämtad 07.11.2021

<https://www.svenskakyrkan.se/filer/Begravningen%20-%20biskopsbrev.pdf> Hämtad 07.11.2021

<https://www.kyrkanstidning.se/nyhet/farre-begravningar-sker-i-svenska-kyrkans-regi> Hämtad 12.11.2021

https://gupea.ub.gu.se/bitstream/2077/19906/1/gupea_2077_19906_1.pdf

Hämtad 15.11.2021

<https://www.svenskakyrkan.se/forskning/nyheter/webbinarium-om-rapporten-en-riktig-begravning> Hämtad 16.11.2021

https://www.svenskakyrkan.se/filer/1718397/9913_SK21175_Begravningsbok_tillg.pdf

Hämtad 17.11.2021

Bilaga 1.

Intervjuguide

Vill du berätta lite om dig själv och din väg till tjänsten i församlingen?

Kan du beskriva en typiskt begravning i församlingen, finns det några drag som går igen, enligt din uppfattning? (även om olika)

Varför tror du man väljer begravning här?

Hur går dina tankar vad gäller ingångs och utgångsmusik? Hur går dina tankar vad gäller musik under avskedstagandet

Om du själv skall välja en *egen psalm* till en begravningsgudstjänst, vilken skulle du välja?

Ibland diskuteras frågan om *inspelad musik* vid begravningsgudstjänst. Har du någon erfarenhet av inspelad musik vid begravningsgudstjänst?

Hur är det att arbeta tillsammans med *olika präster* i samband med begravning?

Brukar anhöriga eller andra som inte är anställda i församlingen eller från begravningsbyrån vara *delaktiga* i begravningen?

Din roll. Hur upplever du att du själv påverkar begravningen?

Din plats. Var brukar du befinna dig vid begravningsgudstjänsten?

Kan man, enligt din mening, tala om vad som gör en begravning till en "bra" begravning?

Är det något mer du vill berätta, är det något jag glömt att fråga om?

Har du någon fråga till mig?